

Τα Σύγχρονα Θέματα της προδικτατορικής περιόδου (1962-66).

Μια παρουσίαση

ΧΡΥΣΑΦΗΣ Ι. ΙΟΡΔΑΝΟΓΛΟΥ

1. Τι ήταν τα προδικτατορικά Σύγχρονα Θέματα.

Τα Σύγχρονα Θέματα (ΣΘ) της περιόδου 1962-66 ήταν ένα περιοδικό επιστημονικού προβληματισμού της αριστεράς. Και τα δύο σκέλη της πρότασης –τόσο ο επιστημονικός προβληματισμός όσο και η αριστερά– είναι εξίσου σημαντικά.

Τα προδικτατορικά Σύγχρονα Θέματα δεν ήταν ένα απλό φόρουμ ανταλλαγής απόψεων ανάμεσα σε επιστήμονες και διανοούμενους. Ήταν ένα στρατευμένο περιοδικό. Η μέριμνά του ήταν να θεμελιώσει και να υπερασπίσει τις πολιτικές επιλογές της ΕΔΑ και να δώσει μια εικόνα της χώρας συγγενή με αυτήν που πρόβαλε η ΕΔΑ. Η παρέμβαση του περιοδικού στα πολιτικά πράγματα γινόταν είτε ευθέως, με τα άρθρα της σύνταξης καθώς και με τις στήλες των σχολίων του πάνω στα θέματα της επικαιρότητας είτε εμμέσως, με το περιεχόμενο των άρθρων που φιλοξενούσε.

Από την άλλη πλευρά όμως, τα Σύγχρονα Θέματα δεν ήταν περιοδικό «γραμμής». Ήταν γνήσιο περιοδικό προβληματισμού και διαβάζοντας ανάμεσα στις αράδες μπορεί κανείς να διαισθανθεί τις διαφορές σε εκτιμήσεις και προτεραιότητες που διαπερνούσαν (χωρίς να εξωτερικεύονται) το χώρο της αριστεράς. Οι συντάκτες των Σ.Θ. επιχειρούσαν να κρατήσουν ένα, κατά το δυνατό, υψηλό επίπεδο επιχειρήματος και τεκμηρίωσης. Ο σκοπός τους ήταν να απευθυνθούν σε ένα απαιτητικό κοινό, να συγκεντρώσουν γύρω από το περιοδικό τις επιστημονικές δυνάμεις της αριστεράς και να προσφέρουν ένα βήμα έκφρασης σε δύσκολους καιρούς.

Η στράτευση και η διατήρηση υψηλού επιπέδου επιχειρήματος και τεκμηρίωσης δεν είναι πάντα εύκολο να συμβιβασθούν μεταξύ τους. Και η ένταση ανάμεσα σε αυτά τα δυο στοιχεία διαπερνά τα προδικτατορικά Σ.Θ.

2. Οι άνθρωποι των προδικτατορικών Σύγχρονων Θεμάτων.

Κρίνοντας με βάση την (κάπως ρευστή) σύνθεση της συντακτικής ομάδας του περιοδικού και με βάση τους πιό τακτικούς του αρθρογράφους συμπεραίνουμε ότι ο πυρήνας των Σ.Θ. αποτελούνταν, κατά κύριο λόγο, από μηχανικούς, οικονομολόγους και νομικούς.¹ Ο πυρήνας αυτός συμπληρώνονταν και από ανθρώπους που τα κύρια ενδιαφέροντά τους εστιάζονταν σε αντικείμενα διαφορετικά από τα παραπάνω (ιστορία, επιστημολογία κ.ά.), αλλά η αριθμητική κυριαρχία των μηχανικών, οικονομολόγων και νομικών ήταν σαφής.

Η σύνθεση αυτή της συντακτικής ομάδας είχε σημαντική επίδραση τόσο πάνω στο ήθος του περιοδικού όσο και πάνω στη θεματολογία του. Τα προδικτατορικά Σ.Θ. διευθύνονταν από ανθρώπους που επέμεναν να μην αγνοούν την τεχνική πλευρά των πραγμάτων. Οι συντάκτες των Σ.Θ. (ενός περιοδικού που, ας υπενθυμισθεί, απευθύνονταν σε κοινό μη ειδικών) δεν φοβούνταν τους αριθμούς ή την τεχνική λεπτομέρεια. Τόσο αυτοί όσο και οι αρθρογράφοι του περιοδικού πίστευαν για τον εαυτό τους ότι ήταν ορθολογιζόμενοι ρεαλιστές και πρακτικοί άνθρωποι. Πρότειναν συγκεκριμένους στόχους που πίστευαν ότι ήταν εφικτοί, υποδείκνυαν μέσα τα οποία εκτιμούσαν ότι ήταν τα κατάλληλα για την επίτευξη των στόχων και αντιλαμβάνονταν το όλο εγχείρημά τους ως έκκληση για δράση. Απλώς προσπαθούσαν να υπογραμμίσουν ότι ο ρεαλισμός τους ήταν διαφορετικού είδους από αυτόν των ιδεολογικών τους αντιπάλων.

Η κυριαρχία των μηχανικών και των οικονομολόγων στα πλαίσια της συντακτικής ομάδας γίνεται ακόμη πιό εμφανής στην επιλογή των θεμάτων με τα οποία καταπιάνεται το περιοδικό.

3. Η θεματολογία των προδικτατορικών ΣΘ.

Εάν ιεραρχήσουμε τα θέματα με τα οποία καταπιάνονταν τα Σ.Θ. με βάση τη συχνότητα που εμφανίζονταν στο περιοδικό καταλήγουμε στην ακόλουθη κατάταξη:

A. Οικονομία – ανάπτυξη – εκβιομηχάνιση.

Η οικονομία ήταν το κυρίαρχο θέμα των Σ.Θ. Περίπου τα μισά από τα άρθρα που φιλοξενήθηκαν στις σελίδες τους και η πλειονότητα των σχολίων τους σχετίζονται –με τον ένα ή τον άλλο τρόπο– με την οικονομία, την αναπτυξιακή στρατηγική, την εκβιομηχάνιση κλπ. Τούτο, φυσικά, δεν ήταν τυχαίο. Οι εμπνευστές του περιοδικού το είχαν εξ αρχής συλλάβει ως συνέχεια του «Ανταίου» (του οικονομικού περιοδικού της αριστεράς που είχε κλείσει μετά την εκτέλεση του εμψυχωτή του Δημήτρη Μπάτση).

Το υπάρχον υλικό προσεγγίζει το θέμα της οικονομίας σε όλα τα επίπεδα. Υπάρχουν άρθρα που αναφέρονται στη θεωρία του οικονομικού σχεδιασμού (Ζαχαρέας, Φαράκος). Υπάρχουν άρθρα που καταπιάνονται με επιμέρους ζητήματα όπως: το στεγαστικό πρόβλημα (Τομπρογιάννης, τ. Α), η κοινωνική πολιτική (Μπαμπάς, τ. Α), η εισοδηματική πολιτική (Καράγας, τ. Γ), η χρηματοδότηση της ελληνικής βιομηχανίας (Γεωργιάδου-Δαμαλά, τ. Δ) κλπ. Επιπλέον, υπάρχουν ειδικότερα άρθρα που ασχολούνται με συγκεκριμένους τομείς και κλάδους της οικονομίας όπως: η μεταλλευτική οικονομία (Κατράκης, τ. Α), η γεωργία (Δ. Κιτσίκης, τ. Β, Πλιασίδης, τ. Γ, Γιανναράς, τ. Δ), ο ορυκτός πλούτος (Κισκύρας, τ. Α - Β), η ενεργειακή πολιτική (Χατζηγώγος, τ. Δ) κ.ά. Τέλος, υπάρχουν εξαιρετικά εξειδικευμένα άρθρα σχετικά με θέματα όπως η αλιεία (Ανανιάδης, τ. Δ), η ελαιοκαλλιέργεια (Τσιάντος, τ. Δ), το βαμβάκι (Κατακουζηνός-Κελπερή, τ. Α). Το θέμα όμως που έρχεται και επανέρχεται –και, μάλιστα, με ενυπόγραφα άρθρα μελών της συντακτικής ομάδας (Χρυσολούρης, Τομπρογιάννης)– είναι αυτό της οικονομικής στρατηγικής για την εκβιομηχάνιση της χώρας.

Παράλληλα, το περιοδικό σχολίαζε συστηματικά τις τρέχουσες εξελίξεις στην οικονομία και την μακρο-οικονομική συγκυρία. Για τον σκοπό αυτόν δεν χρησιμοποιούνταν η μορφή του εκτεταμένου άρθρου αλλά αυτή του σχετικά σύντομου σχολίου. Τα σχόλια αυτά περιλαμβάνονταν σε ειδικές στήλες του περιοδικού που εμφανίζονταν στις τελευταίες σελίδες κάθε τεύχους. Τα πρώτα τρία χρόνια, η σχετική στήλη τιτλοφορούνταν «Επικαιρότητα», ενώ τον τέταρτο χρόνο εμφανίστηκαν δυο ειδικές στήλες, μια για την «Ελληνική οικονομία» και μια για τη «Διεθνή οικονομική ζωή». Τακτικοί συνεργάτες των στηλών αυτών ήταν νέοι (εκείνη την εποχή) οικονομολόγοι όπως ο Γ. Κατηφόρης, ο Α. Ζαχαρέας και η Φ. Βέττα. Τα σχόλια κάλυπταν όλες τις όψεις της οικονομικής συγκυρίας, αλλά ιδιαίτερη έμφαση δίνονταν σε θέματα όπως: η πορεία της βιομηχανικής και γεωργικής παραγωγής, ο προϋπολογισμός (και ειδικότερα αυτός των δημοσίων επενδύσεων), η εξέλιξη των εξωτερικών συναλλαγών (και ειδικότερα η εξέλιξη των εξαγωγών-εισαγωγών), η διαμόρφωση των μισθών και των τιμών και η πιστωτική πολιτική έναντι της βιομηχανίας.

Θα ολοκληρώσουμε την παρουσίαση της οικονομικής θεματολογίας των Σ.Θ. με τις εξής επισημάνσεις: Το περιοδικό (όπως και η ΕΔΑ) τάσσονταν ενάντια στη συμφωνία σύνδεσης με την ΕΟΚ. Δημοσίευσε όμως άρθρο που, με επιφυλάξεις και υπό προϋποθέσεις, δεν απέρριπτε την ένταξη στην ΕΟΚ (Σιδέρις, τ. Α).

Υπήρχαν δυο ζητήματα πάνω στα οποία η στάση των Σ.Θ. ήταν αυτή της πιο σκληρής πολεμικής: α) η βιομηχανική πολιτική των κυβερνήσεων Καραμανλή (βλ. επί παραδείγματι, Ν. Κιτσίκη, η βιομηχανία του αζώτου, τ. Α) και β) Οι επενδύσεις ξένων εταιρειών στην Ελλάδα. Κατά κύριο λόγο, η πολεμική στρέφονταν ενάντια στη σύμβαση της Πεσινέ για τη δημιουργία της μονάδας αλουμινίου (βλ. Εμμανουηλίδης, τ. Α) και τη σύμβαση με την ΕΣΣΕ-Πάππας για τη δημιουργία του δεύτερου διυλιστηρίου και του συγκροτήματος πετροχημικών και χαλυβουργίας (βλ. Σταυρόπουλος, τ. Α, Τομπρογιάννης, τ. Β).

B. Επιστήμη – τεχνολογία.

Όσο και αν φαίνεται εντυπωσιακό σήμερα, η δεύτερη σε όγκο θεματική ενότητα που κάλυπταν τα Σ.Θ. ήταν αυτή των επιστημών και της τεχνολογίας. Τα προδικτατορικά ΣΘ αντιμετώπιζαν με προμηθεϊκή αισιοδοξία τις δυνατότητες που δημιουργούσαν οι εξελίξεις στις επιστήμες και την τεχνολογία και αισθάνονταν υποχρεωμένα να κατατοπίσουν το κοινό τους σχετικά με τις εξελίξεις αυτές. Μέσα στις σελίδες του περιοδικού βρίσκει κανείς άρθρα όπως: Νέες προοπτικές στη μικροφυσική (Louis de Broglie, τ. Α), Η διερεύνηση του διαστήματος (Επιστημονικά Νέα, τ. Α), Σύγχρονα μαθηματικά θέματα (Ζερβός, τ. Α), Εισαγωγή στην κυβερνητική και τη θεωρία των ηλεκτρονικών υπολογιστών (Μπαϊρακτάρης, τ. Α), Πυρηνική χημεία (Παπάς, τ. Α), Η διαλεκτική της δομής της ύλης / Χώρος, χρόνος και σύμπαν (Πολίτης / ψευδώνυμο του Ε. Μπιτσάκη, τ. Α και Β),

Τηλεπικοινωνίες σε τεχνητούς δορυφόρους / Κβαντική ηλεκτρονική (Βουδούρης, τ. Β και Γ), Ινες παραγόμενες δια συνθετικής οδού (Κολιόπουλος, τ. Γ), Ο Γήινος μαγνητισμός και τα προβλήματα του (Κισκύρας, τ. Γ), Γενικές αρχές της θεωρίας της βαρύτητας του Αϊνστάιν (Φοκ, τ. Δ) κ.ά.

Γ. Παιδεία.

Η τρίτη θεματική ενότητα που απασχολούσε τα Σ.Θ. ήταν η παιδεία. Η κύρια αρθρογράφος σχετικά με το θέμα ήταν η Ρ. Ιμβριώτη. Η κύρια έμφαση των άρθρων έπεφτε στην ανεπαρκή χρηματοδότηση της παιδείας και στην αναγκαιότητα της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης.

Δ. Νομοθεσία- θεσμοί.

Τα κύρια ζητήματα στα οποία επικεντρώνονταν η σχετική αρθρογραφία ήταν η κατάργηση του καθεστώτος των εκτάκτων μέτρων, τα ανθρώπινα δικαιώματα, η εργατική νομοθεσία και, μετά τον Ιούλιο του 1965, το βασιλικό πραξικόπημα.

Ε. Ιστορία

Διάσπαρτα μέσα στα τεύχη των ΣΘ ήταν και μια σειρά από κείμενα σχετικά με τον ελληνικό διαφωτισμό και την Ελληνική Επανάσταση. Οι κύριοι αρθρογράφοι ήταν οι Βαλέττας, Ψυρούκης και Τσεκούρας.

Στ. Υλικά Συνεδρίων.

Η παρουσίαση της θεματολογίας των προδικτατορικών Σ.Θ. θα ήταν ελλιπής χωρίς μίαν αναφορά στη σχέση του περιοδικού με τη συνεδριακή δραστηριότητα της εποχής. Η περίοδος 1961-66 ήταν μια εποχή πνευματικής αναγέννησης και έντονων προβληματισμών. Μια από τις εκδηλώσεις της αναγέννησης ήταν η διοργάνωση αλληπάλληλων συνεδρίων από διάφορους επαγγελματικούς χώρους. Ετούτη ήταν πραγματικά η χρυσή εποχή των συνεδρίων. Η συντακτική ομάδα των Σ.Θ. και ο περίγυρός της μετείχαν ενεργά σε αυτά και, συχνά, διέθεταν τις σελίδες του περιοδικού για εκτεταμένη αναφορά στις εισηγήσεις, ομιλίες και τα πορίσματά τους. Στα τεύχη του περιοδικού, ο αναγνώστης μπορεί να βρεί εκτεταμένη αναφορά: στο Β και στο Ε Πανελλήνιο Αρχιτεκτονικό Συνέδριο (που διεξάχθηκαν το 1962 και το 1966 με θέματα τη λαϊκή στέγη και το ρυθμιστικό σχέδιο του λεκανοπεδίου Αθηνών), στο Α Πανελλήνιο Συνέδριο Μηχανικών (διεξάχθηκε το 1966 με θέμα το ενεργειακό πρόβλημα), το Δ Πανελλήνιο Συνέδριο Μηχανολόγων-ηλεκτρολόγων (διεξάχθηκε το 1966 με θέμα τη βιομηχανική ανάπτυξη) και το Α Πανελλήνιο Οικονομικό Συνέδριο (διεξάχθηκε το 1966 με θέμα την ελληνική οικονομική ανάπτυξη).

4. Η οικονομική φιλοσοφία των προδικτατορικών Σ.Θ.

Η οικονομική φιλοσοφία των Σ.Θ. είναι αναγκαίο να «κοιταχτεί» μέσα στα πλαίσια των ιδεών και των προτεραιοτήτων της εποχής τους. Και το πρώτο πράγμα που πρέπει να τονισθεί είναι ότι η στρατηγική της επιτάχυνσης της οικονομικής ανάπτυξης μέσω της εκβιομηχάνισης είχε την υποστήριξη του συνόλου του πολιτικού φάσματος. Η στρατηγική αυτή δεν ήταν μονοπώλιο της αριστεράς. Ήδη από τις δεκαετίες του '40 και του '50, η πλειονότητα της οικονομικής και πολιτικής ελίτ είχε πεισθεί ότι ο εξηλεκτρισμός της Ελλάδας με βάση τους υδάτινους και λιγνιτικούς της πόρους καθώς και η δημιουργία βαριάς βιομηχανίας (μετάλλων και χημικών προϊόντων) με βάση τον ορυκτό της πλούτο ήταν εφικτή και βιώσιμη. Το consensus λοιπόν ως προς τη βασική στόχευση, δηλαδή την στρόφη προς τη «βαριά βιομηχανία» ενδιαμέσων προϊόντων, ήταν ευρύτατο. Όλα τα αναπτυξιακά προγράμματα, από το «Μακροπρόθεσμον Πρόγραμμα Οικονομικής Ανορθώσεως της Ελλάδος, 1948-52» μέχρι το «Πενταετές Πρόγραμμα Οικονομικής Αναπτύξεως της Χώρας, 1960-64» περιλάμβαναν προβλέψεις για τη ίδρυση μονάδων παραγωγής ηλεκτρικού ρεύματος, αλουμινίου, χάλυβα, λιπασμάτων, νικελίου, ζάχαρης, σόδας κλπ. Επίσης, πρόβλεπαν τη δημιουργία διύλιση των πετρελαίων και την αξιοποίηση του ελληνικού λιγνίτη.² Που εντοπίζονταν λοιπόν οι διαφορές ανάμεσα στην αριστερά (και, συνεπώς, τα Σ.Θ.) από τη μια μεριά και την ΕΡΕ και το Κέντρο από την άλλη; Εντοπίζονταν σε τέσσερα σημεία:

α) Διαφορές ως προς την ταχύτητα της ανάπτυξης και του ρυθμού της εκβιομηχάνισης. Το πενταετές πρόγραμμα ανάπτυξης για το 1960-64 πρόβλεπε μέσους ρυθμούς αύξησης της τάξης του 6% ετησίως για το εθνικό εισόδημα και 8% ετησίως για τη μεταποίηση.³ Το πρόγραμμα ανάπτυξης για το 1966-70 πρόβλεπε μέσους ετήσιους ρυθμούς αύξησης μεταξύ 7-8%

για το εθνικό εισόδημα και 10-12% για τη μεταποίηση.⁴ Οι στόχοι αυτοί επιτεύχθηκαν και, ελαφρώς, ξεπεράστηκαν. Την περίοδο 1960-64, ο ρυθμός αύξησης του εθνικού εισοδήματος ήταν της τάξης του 7% ετησίως και αυτός του μεταποιητικού προϊόντος 8,8%. Οι αντίστοιχοι ρυθμοί για την περίοδο 1966-70 ήταν 7% (εθνικό εισόδημα) και 12,6% (μεταποίηση).⁵ Τα Σ.Θ. επιτέθηκαν στις στοχεύσεις των παραπάνω προγραμμάτων χαρακτηρίζοντάς τις ως άτολμες και συντηρητικές. Το τι είχαν κατά νου διατυπώνεται με ποσοτικοποιημένο τρόπο σε άρθρο του εκδότη των Σ.Θ., Σταμάτη Χρυσολούρης, το 1964 (τ. Β, σ. 370-9). Ο Χρυσολούρης προτείνει ως στόχο την επιτάχυνση του ρυθμού ανόδου του εθνικού εισοδήματος από το 6% ετησίως στο 15%. Το βάρος της επιτάχυνσης θα το επωμίζονταν αποκλειστικά η μεταποιητική βιομηχανία (οι άλλοι δυο τομείς της οικονομίας –αγροτικός και υπηρεσίες– υποτίθενταν ότι θα αυξάνονταν με 6% το χρόνο). Η κύρια αποστολή της βιομηχανίας θα ήταν η δημιουργία 100 χιλιάδων θέσεων εργασίας το χρόνο (ας σημειωθεί ότι το 1963 η μεταποίηση σαν σύνολο απασχολούσε 470 χιλιάδες εργαζόμενους) έτσι ώστε να απορροφηθεί εντός μιας δεκαετίας το υποαπασχολούμενο εργατικό δυναμικό της ελληνικής υπαίθρου. Οι παραπάνω στόχοι ήταν εξωπραγματικοί. Για να μπορέσει η μεταποίηση (που, σημειωτέον, αντιπροσώπευε το 1963 ένα ποσοστό χαμηλότερο του 20% του ΑΕΠ) να οδηγήσει, από μόνη της, ολόκληρη την οικονομία σε τέτοιου είδους αναπτυξιακή επιτάχυνση θα έπρεπε να αυξάνει για κάποια χρόνια την παραγωγή της με ρυθμούς της τάξης του 50% το χρόνο. Εξ ίσου εξωπραγματικοί ήταν και οι απαιτούμενοι ρυθμοί αύξησης της παραγωγικότητας στη βιομηχανία.⁶ Δυο χρόνια αργότερα, ο ίδιος ο Χρυσολούρης, στην εισήγησή του στο συνέδριο των μηχανολόγων-ηλεκτρολόγων (που την κάνει υπό την ιδιότητα του προέδρου του συλλόγου) μετριάζει τις φιλοδοξίες του. Η στόχευση που προτείνει αυτή τη φορά είναι για δημιουργία 50,000 θέσεων απασχόλησης το χρόνο στη βιομηχανία και για πολύ χαμηλότερους ρυθμούς αύξησης του βιομηχανικού προϊόντος (τ. Δ, σελ. 275-289).

β) *Διαφορές ως προς την επιδιωκόμενη διάρθρωση του εθνικού προϊόντος.* Όπως ειπώθηκε, οι πάντες ήταν σύμφωνοι ως προς την ανάγκη αύξησης του μεριδίου της μεταποίησης στο εθνικό προϊόν και ως προς τη στροφή στη «βαριά βιομηχανία» *ενδιαμέσων* προϊόντων. Για την αριστερά όμως τούτο ήταν μόνο το πρώτο στάδιο. Η ολοκλήρωση της εκβιομηχάνισης απαιτούσε τη δημιουργία εκτεταμένης βιομηχανίας *μέσων παραγωγής*: μηχανών και μεταφορικών μέσων. Τα λεγόμενα αστικά κόμματα ήταν επιφυλακτικά απέναντι σε τέτοια προκαθορισμένα πρότυπα. Το μικρό μέγεθος της ελληνικής αγοράς, η έλλειψη τεχνογνωσίας και ειδικευμένου προσωπικού δεν παρείχαν εγγυήσεις για το εάν και κατά πόσο μια δραστική επέκταση των μηχανολογικών κλάδων θα μπορούσε να είναι βιώσιμη χωρίς εξαιρετικά υψηλούς προστατευτικούς φραγμούς. Εάν υπήρχε κάποια ιδιωτική επιχείρηση (εγχώρια ή ξένη) που επιθυμούσε να επενδύσει στους κλάδους αυτούς (π.χ. στα ναυπηγεία), τα αστικά κόμματα ήταν διατεθειμένα να της παραχωρήσουν δελεαστικά κίνητρα. Δίσταζαν όμως να πάνε πέρα από αυτό. Ακόμη και μέσα στην αριστερά όμως, πρέπει να υπήρχαν –διακριτικά– κάποιες δεύτερες σκέψεις. Σε άρθρο τους του 1963, οι Τομπρογιάννης – Χρυσολούρης θεωρούν την αυτοκινητοβιομηχανία και τις μηχανοκατασκευές βιώσιμες (τ. Α, σελ. 597-616). Τρία χρόνια αργότερα, στην παρέμβασή του στο Α Οικονομικό συνέδριο, ο Χρυσολούρης αποκλείει ρητά ότι η μαζικής κλίμακας παραγωγή αυτοκινήτων μπορεί να είναι βιώσιμη στην Ελλάδα και εκφράζει επιφυλάξεις για το κατά πόσον μια πλήρως καθετοποιημένη σιδηρομεταλλουργία είναι εφικτή (1966, τεύχος 24, σ. 641-3).

γ) *Διαφορές ως προς το φορέα της εκβιομηχάνισης.* Για την αριστερά ο κύριος φορέας της εκβιομηχάνισης δεν μπορούσε παρά να είναι το κράτος. Το κράτος καλούνταν να αναπτύξει με δική του πρωτοβουλία είτε ολόκληρους κλάδους είτε να δημιουργήσει πρότυπες μονάδες εντός κλάδων. Για τον εγχώριο ιδιωτικό τομέα η αριστερά επεφύλασσε ένα υποδεέστερο και συμπληρωματικό ρόλο, ενώ ήταν κατηγορηματικά αντίθετη απέναντι σε κάθε άμεση επένδυση από ξένες εταιρείες. Για λόγους που δεν εξηγούνται πλήρως, θεωρούνταν αυτονόητο ότι όλες οι ξένες εταιρείες το μόνο που ήθελαν ήταν να «λεηλατήσουν τους πλουτοπαραγωγικούς πόρους της χώρας», να επανεξάγουν και την τελευταία δραχμή από τα κέρδη τους χωρίς να επανεπενδύσουν τίποτε.

Τα «αστικά κόμματα» ήταν, αντιθέτως, επιφυλακτικά απέναντι στην επέκταση του ρόλου του κράτους, ειδικά στον τομέα της βιομηχανίας. Τούτο δε σημαίνει ότι ήταν «ντροπαλά» απέναντι στην κρατική πρωτοβουλία και ιδιοκτησία (ήταν αυτά που είχαν εθνικοποιήσει τους κλάδους της ηλεκτρικής ενέργειας και των τηλεπικοινωνιών). Ακόμη και στον βιομηχανικό τομέα, οι κυβερνήσεις της ΕΡΕ είχαν πρόσφατα ιδρύσει, με κρατική πρωτοβουλία, το διυλιστήριο Ασπρο-

πύργου, το εργοστάσιο αζωτούχων λιπασμάτων στην Πτολεμαΐδα και τα εργοστάσια ζάχαρης. Πέραν αυτών όμως, δεν επιθυμούσαν να πάνε. Θεωρούσαν ότι η βιομηχανία έπρεπε να βρίσκεται στη σφαίρα επιρροής του ιδιωτικού τομέα. Το κράτος θα πρόσφερε τις αναγκαίες υποδομές και γενναιόδωρα φορολογικά κίνητρα. Επιπλέον, θα πειθανάγκαζε το ασφυκτικά ελεγχόμενο τραπεζικό σύστημα να χορηγεί κατά προτεραιότητα πιστώσεις στην ιδιωτική βιομηχανία με ευνοϊκούς όρους. Εκείνο που τα «αστικά κόμματα» δεν ήθελαν ήταν η ανάληψη από το κράτος αυτού καθ' εαυτού του *επιχειρηματικού κινδύνου*. Γνωρίζοντας τις αδυναμίες της δημόσιας διοίκησης, θεωρούσαν ότι ο κίνδυνος αυτός θα ήταν ιδιαίτερα υψηλός. Παράλληλα, με τη στάση τους επιχειρούσαν να στείλουν ένα σήμα ότι τα όρια των σφαιρών επιρροής ανάμεσα στον ιδιωτικό και το δημόσιο τομέα ήταν σαφώς προσδιορισμένα και, έτσι, να βελτιώσουν το επενδυτικό κλίμα.

Απέναντι στις ξένες επενδύσεις, η στάση των «αστικών κομμάτων» ήταν η ακριβώς αντίθετη από της αριστεράς: επιχειρούσαν να προσελκύσουν όσο το δυνατό περισσότερες από αυτές και πρόσφεραν ελκυστικά κίνητρα για τον σκοπό τούτο. Θεωρούσαν ότι οι ξένες επενδύσεις πρόσφεραν πολύτιμους συναλλαγματικούς πόρους, υπέρτερη τεχνογνωσία, καλύτερους μηχανισμούς διάθεσης των προϊόντων τους στο εξωτερικό και ότι διέυρυναν τους επενδυτικούς πόρους που ήταν διαθέσιμοι για την οικονομία χαλαρώνοντας έτσι την πίεση των απαιτήσεων πάνω στην εγχώρια αποταμίευση.

δ) *Διαφορές ως προς τη μέθοδο της εκβιομηχάνισης*. Για την αριστερά η εκβιομηχάνιση δεν μπορούσε να είναι το προϊόν των αποφάσεων μεμονωμένων επιχειρηματιών. Θα έπρεπε να είναι το αποτέλεσμα ενός *ενιαίου εθνικού σχεδίου που θα επιβάλλονταν κεντρικά από το κράτος*. Το εγχείρημα της εκβιομηχάνισης δεν συλλαμβάνονταν σαν ένα σύνολο μεμονωμένων μονάδων παραγωγής που «συντονίζονται» από την αγορά και, τελικά, κρίνονται από αυτήν. Συλλαμβάνονταν σαν ένα, κατά το δυνατόν, *πλήρες πλέγμα αλληλοσυνδεόμενων «παραγωγικών αλύσεων με όσο γίνεται μεγαλύτερη αυτόαρκεια και ανεξαρτησία από το εξωτερικό»* (Χρυσολούρης, τ. Β, σελ. 374). Το πλέγμα αυτό θα έπρεπε να παράγει μια όσο το δυνατό ευρύτερη γκάμα προϊόντων συμπεριλαμβανομένου και του κεφαλαιουχικού εξοπλισμού που χρειαζόταν για την παραγωγή τους. Η κάθε μια αλυσίδα θα έπρεπε να είναι καθετοποιημένη, να περιλαμβάνει όλα τα στάδια παραγωγής και να εκτείνεται από τις πρώτες ύλες μέχρι τον τελικό χρήστη. Προφανώς, η οικοδόμηση αυτών των αλυσίδων δεν θα μπορούσε να προκύψει από τις αποφάσεις του ιδιωτικού τομέα. Θα προβλέπονταν, σχεδιάζονταν και υλοποιούνταν από το εθνικό σχέδιο. Μέσα στα πλαίσια του σχεδίου, ο εγχώριος ιδιωτικός τομέας θα καλούνταν να «τρυπώσει» σε οποιοδήποτε σημείο των αλυσίδων επιθυμούσε. Το ξένο κεφάλαιο πρακτικώς αποκλείονταν ακριβώς γιατί θα διέθετε τέτοια ανεξαρτησία από τις εθνικές αρχές που η υπαγωγή του σε ένα τέτοιο πρόγραμμα θα ήταν αδύνατη. Τα κενά στις αλυσίδες που θα άφηνε η ιδιωτική πρωτοβουλία θα καλύπτονταν από το κράτος. Η κρατική απόφαση για δημιουργία βιομηχανικών μονάδων θα λάμβανε υπ' όψη της το κριτήριο της βιωσιμότητας αλλά σαφώς αυτό δεν θα ήταν το αποφασιστικό κριτήριο. Το πρωταρχικό ζήτημα ήταν η πληρότητα του πλέγματος.

Τα Σ.Θ. ενστερνίζονταν με ενθουσιασμό τις παραπάνω απόψεις και είχαν βαλθεί να τις θεμελιώσουν και να τις τεκμηριώσουν. Το μέγεθος της φιλοδοξίας τους φαίνεται στο τόμο Β' (σ. 172-3) όπου παρατίθεται ένα διάγραμμα των οικονομοτεχνικών μελετών που χρειαζόνταν για τον προγραμματισμό της ανάπτυξης. Πρόκειται για πρόσκληση εκδήλωσης ενδιαφέροντος: τα Σ.Θ. καλούν συνεργάτες, μελετητές και αναγνώστες να ενταχθούν σε μια μεγάλη μελετητική προσπάθεια για τη σύνταξη ενός εθνικού σχεδίου. Το πρόγραμμα των σχεδιαζόμενων μελετών αναλύεται λεπτομερώς στο επόμενο τεύχος από τους Τομπρογιάννη - Παπαζάχο (τ. Β, σ. 301-10). Τα ΣΘ έχουν προφανώς κατά νου ένα πρόπλασμα μελετητικού ινστιτούτου αντίστοιχου του ΚΕΠΕ. Το εγχείρημα φαίνεται ότι έπεσε στο κενό.

Ο κεντρικός προγραμματισμός ήταν η βαθύτερη διαφορά ανάμεσα στην αριστερά και τα «αστικά κόμματα». Ο «ενδεικτικός προγραμματισμός» (τα 5ετή προγράμματα ανάπτυξης) ήταν ένα δεδομένο εργαλείο πολιτικής σε πολλές δυτικές χώρες, συμπεριλαμβανομένης και της Ελλάδας. Χρησιμοποιούνταν ως μπούσουλας για την άσκηση της πολιτικής και ως μηχανισμός πληροφόρησης του ιδιωτικού τομέα σχετικά με τα σχέδια των κυβερνήσεων. Η αριστερά όμως δεν είχε στο μυαλό της τον «ενδεικτικό προγραμματισμό» αλλά τον Σοβιετικής έμπνευσης «επιτακτικό σχεδιασμό» της οικονομίας. Αυτός ήταν κάτι πολύ περισσότερο από εργαλείο πολιτικής, ήταν η μορφή

της οικονομικής οργάνωσης της κοινωνίας. Η πίστη στην εγγενή υπεροχή του κεντρικού σχεδιασμού ως συστήματος αντανάκλούσε βαθιές και γνήσιες πεποιθήσεις που πήγαιναν πέρα από τρέχουσες πολιτικές σκοπιμότητες. Για τους θιασώτες του, ο κεντρικός σχεδιασμός ήταν πάνω από όλα, μια αποτελεσματικότερη μηχανή παραγωγής πλούτου. Ταυτόχρονα, θα συνδύαζε την αύξηση του πλούτου με τον δραστικό μετριασμό των ανισοτήτων στην κατανομή του και την εξαφάνιση των υφέσεων που περιοδικά ταλάνιζαν τα καπιταλιστικά συστήματα. Εν ολίγοις, τα είχε όλα. Ήταν το *grand design* που θα οδηγούσε στην υπέρβαση όλων των θεμελιωδών αντινομιών του καπιταλισμού. Ήταν η ολοκλήρωση του ορθολογικού ονείρου: ο απόλυτος έλεγχος των ανθρώπων πάνω στο περιβάλλον τους. Τα ανθρώπινα όντα, έχοντας δαμάσει τη φύση, θα έθεταν υπό τον έλεγχό τους και τους «άναρχους» νόμους της καπιταλιστικής κοινωνίας και –μέσα από τον έλλογο σχεδιασμό– θα έθεταν την οικονομία στην υπηρεσία των αναγκών τους.

Η οικονομική φιλοσοφία των Σ.Θ. νομίζω ότι συνάγεται από τα παραπάνω. Η «αυτοδύναμη οικονομική ανάπτυξη» θα ήταν μια κρατικά καθοδηγούμενη και σχεδιαζόμενη *στρατηγική υποκατάστασης εισαγωγών σε μεγάλη κλίμακα*. Οι υποστηρικτές της πίστευαν ότι θα εξασφάλιζε τον ταχύτατο μετασχηματισμό της Ελλάδας σε μια προηγμένη βιομηχανική χώρα και μια δραματική και διατηρήσιμη επιτάχυνση των ρυθμών ανάπτυξης της οικονομίας της.

Η οικονομική φιλοσοφία των Σ.Θ. είχε τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα των Σοβιετικών αντιλήψεων για τον κεντρικό σχεδιασμό: βολонταρισμός και η μέγιστη δυνατή αυτάρκεια τόσο σε τελικά προϊόντα όσο και σε κεφαλαιουχικό εξοπλισμό.

Η στρατηγική επιδίωκε να καταστήσει τη χώρα όσο το δυνατό πιο αυτάρκη τόσο από άποψη προϊόντων όσο και από άποψη χρηματοδοτικών πόρων. Τα πλεονεκτήματα του διεθνούς εμπορίου (ότι, δηλαδή, γενικώς, συμφέρει σε μια χώρα να ειδικεύεται σε –και να εξαγεί– προϊόντα στα οποία έχει συγκριτικό πλεονέκτημα και να εισάγει τα προϊόντα που θα ήταν υπερβολικά δαπανηρό να παράγει η ίδια) υποβαθμίζονταν. Κάθε αύξηση των εισαγωγών θεωρούνταν από τα Σ.Θ. ως αύξηση της εξάρτησης. Αντιστοίχως, τα μειονεκτήματα του προστατευτισμού (ότι οι εγχώριοι καταναλωτές καλούνται να αγοράζουν ακριβότερα και υποδεέστερα αγαθά από αυτά που θα μπορούσαν να προμηθευθούν από το εξωτερικό) αγνοούνταν. Όσον αφορά, δε, στο θέμα της χρηματοδότησης, η κρατούσα άποψη των Σ.Θ. ήταν ότι η οικονομία θα ώφειλε να βασίζεται κύρια στην εγχώρια αποταμίευση.

Οικονομικός βολонταρισμός είναι η προσήλωση σε υπέρμετρα φιλόδοξους στόχους με παράλληλη υποβάθμιση τόσο των περιορισμών στις υπάρχουσες δυνατότητες όσο και των παρενεργειών που η επιδίωξη των στόχων αυτών συνεπάγεται. Με την έννοια τούτη, υπήρχε μπόλικος βολонταρισμός στην οικονομική φιλοσοφία των Σ.Θ. (ακόμη και με τα δεδομένα της εποχής τους).

Η προτεινόμενη από τα Σ.Θ. στρατηγική προϋπέθετε μαζική επέκταση των (ήδη ταχέως αυξανόμενων) επενδύσεων. Τούτο έθετε επί τάπητος το ζήτημα της χρηματοδότησής τους. Ο χρηματοδοτικός περιορισμός αναγνωρίζονταν ως τέτοιος από τους αρθρογράφους των Σ.Θ. αλλά οι απαντήσεις που δίνονταν στα προκύπτοντα ερωτήματα δεν ήταν επαρκείς. Το πρώτο πρόβλημα ήταν ότι η ίδια η ουσία της επιχειρηματολογίας τους έβαζε σαφή όρια στην χρηματοδότηση από το εξωτερικό. Οι άμεσες επενδύσεις ξένων εταιρειών αποκλείονταν. Ο κρατικός δανεισμός από το εξωτερικό γινόταν ανεκτός ως αναγκαίο κακό αλλά καθώς και τούτος αποτελούσε παράγοντα εξάρτησης θα έπρεπε να είναι περιορισμένος. Συνεπώς, η προβλεπόμενη μεγάλη αύξηση των επενδύσεων θα έπρεπε να χρηματοδοτηθεί, σχεδόν εξ ολοκλήρου, από εγχώριους – ιδιωτικούς και δημόσιους – πόρους.

Τη δεκαετία του '60 το κοινό είχε επιστρέψει στις τράπεζες και οι ιδιωτικές καταθέσεις αυξάνονταν με ταχύτατους ρυθμούς. Οι εγχώριες αποταμιεύσεις (μαζί με τη συνδρομή του ξένου κεφαλαίου) ήταν αρκετές για να στηρίξουν τον, επίσης ταχέως αυξανόμενο, όγκο των επενδύσεων που πραγματοποιούνταν. Δεν θα αρκούσαν όμως για να χρηματοδοτήσουν τη μαζική αύξηση των επενδύσεων και τον αναπροσανατολισμό τους προς τη βιομηχανία που πρότειναν οι συντάκτες των Σ.Θ. Για να έχουν την παραμικρή ελπίδα να πραγματοποιηθούν αυτά θα χρειαζόταν δραματικές ανακατατάξεις στη σχέση κατανάλωσης – αποταμίευσης, τη σύνθεση των επενδύσεων, το φορολογικό καθεστώς και τους μισθούς. Οι περισσότεροι από τους αρθρογράφους των Σ.Θ. ήταν μάλλον σιωπηλοί σχετικά με τις λογικές συνέπειες του προγράμματός τους. Μόνο ο Χρυσολούρης παραδέχονταν ότι η εφαρμογή του θα σήμαινε καθήλωση της κατανάλωσης και συρρίκνωση των επενδύσεων σε κατοικίες (τ. Β, σ. 377-78).

Το πιο πιθανό όμως ήταν ότι ένα τέτοιο πρόγραμμα δεν θα ήταν δυνατό να εφαρμοσθεί και ότι τυχόν απόπειρα εφαρμογής του θα οδηγούσε σε αποσταθεροποίηση της οικονομίας και επιβράδυνση (αντί για επιτάχυνση) των ρυθμών ανάπτυξής της. Οι εμπνευστές του υπέθεταν ότι η αύξηση του συνολικού όγκου των επενδύσεων και ο αναπροσανατολισμός τους προς τη βιομηχανία θα χρηματοδοτούνταν από τρεις πηγές: α) τη δραστική αύξηση της δημόσιας αποταμίευσης που θα επιτυγχάνονταν μέσω της αύξησης της φορολογίας (και, ειδικότερα, με την επιβολή φόρου υπεραξίας στη γή και τα ακίνητα που πρακτικώς θα φορολογούσε το σύνολο των δημιουργούμενων υπεραξιών), β) την ιδιωτική αποταμίευση που υποτίθενταν ότι θα συνέχιζε να αυξάνεται σαν να μην συνέβαινε τίποτε και γ) τη μετατόπιση πόρων από τον τομέα της κατοικίας στη βιομηχανία. Και οι τρεις υποθέσεις είχαν προβλήματα. Ήταν δύσκολο να υποθέσει κανείς ότι η δραστική αύξηση της φορολογίας που οι συντάκτες των Σ.Θ. είχαν υπ' όψη τους δεν θα προκαλούσε αύξηση της φοροδιαφυγής. Συνεπώς, η αύξηση των κρατικών εσόδων θα ήταν μικρότερη του αναμενομένου. Ήταν επίσης δύσκολο να φαντασθεί κανείς ότι η αύξηση της φορολογίας, οι περιορισμοί στην ελευθερία συναλλαγών και η επέκταση της παρέμβασης κράτους θα άφηναν το ποσοστό των εγχώριων ιδιωτικών αποταμιεύσεων και την εισροή αδήλων πόρων (μεταναστευτικού και ναυτιλιακού συναλλάγματος) ανεπηρέαστα. Το τελικό αποτέλεσμα θα μπορούσε να είναι το αντίθετο του επιδιωκόμενου: η μείωση και όχι η αύξηση των διαθέσιμων επενδυτικών πόρων. Σε τούτο θα έρχονταν να προστεθεί και η, πιθανώς μεγαλύτερη της επιδιωκόμενης, καθίζηση της ιδιωτικής οικοδομικής δραστηριότητας που, ως γνωστόν, ήταν ένας από τους κινητήρες της μετεμφυλιακής ανάπτυξης και πηγή δημιουργίας θέσεων απασχόλησης.

Δεν ήταν όμως μόνο οι χρηματοδοτικοί περιορισμοί που αντιμετωπίζονταν με υπεραισιόδοξες υποθέσεις. Οι περιορισμοί που επέβαλλαν στους υποψήφιους προς ανάπτυξη κλάδους η έλλειψη ειδικευμένης εργασίας και τεχνογνωσίας, το μικρό μέγεθος της εγχώριας αγοράς, οι δυσκολίες διάθεσης των προϊόντων στο εξωτερικό επίσης υποβαθμίζονταν. Υποτίθενταν ότι οι πρώτοι δυο θα ξεπερνούσαν και ότι η μικρή ελληνική αγορά θα μεγάλωνε λόγω της ανάπτυξης. Το πιο πιθανό ήταν ότι, εάν ποτέ δημιουργούνταν οι μονάδες που επιθυμούσε να αναπτύξει με κρατική πρωτοβουλία η αριστερά, αυτοί θα έπρεπε να προστατεύονται με ολοένα και υψηλότερα προστατευτικά τείχη εις το διηνεκές.

Εάν οι περιορισμοί στις υφιστάμενες δυνατότητες υποβαθμίζονταν, οι *παρενέργειες* της προτεινόμενης από τα Σ.Θ. στρατηγικής αποσιωπούσαν σχεδόν τελείως.

Η στρατηγική αυτή συνεπάγονταν τέτοιες επεκτατικές ωθήσεις που θα ήταν αδύνατο να μην έχει σημαντικές επιπτώσεις στη (μόλις προ δεκαετίας κατακτηθείσα) νομισματική σταθερότητα και το ισοζύγιο πληρωμών. Το όλο εγχείρημα θα κινδύνευε να βουλιάξει σε μια δίνη πληθωρισμού, εξωτερικών ελλειμμάτων, μείωσης των εισροών των αδήλων πόρων και μαζικής απόσυρσης καταθέσεων. Προκειμένου να αποφευχθεί κάτι τέτοιο θα χρειαζόταν δραστικοί περιορισμοί στις εισαγωγές, αυστηροί έλεγχοι τιμών και μισθών, δραστική αύξηση της φορολογίας και κάθε είδους αυταρχικοί περιορισμοί στην ελευθερία των συναλλαγών. Τα ζητήματα αυτά δεν τίθενταν στα Σ.Θ. Ξεπερνούνταν με διατυπώσεις περί εισαγωγών πολυτελών αγαθών που έπρεπε να σταματήσουν, κερδοσκοπίας που έπρεπε να παταχθεί κ.λπ.

Άλλες παρενέργειες που, πιθανότατα, θα προέκυπταν από την εφαρμογή της προτεινόμενης από τα Σ.Θ. στρατηγικής μπορούν ενδεικτικά να αναφερθούν:

Η μαζική επέκταση του ρόλου του κράτους και οι περιορισμοί της ελευθερίας των συναλλαγών θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε πτώση των ιδιωτικών επενδύσεων τόσο μεγάλη που να υπεραντισταθμίζει την αύξηση των δημόσιων.

Η περαιτέρω αύξηση των προστατευτικών φραγμών πρακτικώς θα εξαφάνιζε τον ανταγωνισμό στην ελληνική βιομηχανία. Οι μακροχρόνιες επιπτώσεις του γεγονότος αυτού πάνω στην καινοτομία, την ποιότητα των παραγομένων προϊόντων, την ευρηματικότητα των επιχειρήσεων και, τελικά, στα κίνητρα για συγκράτηση του κόστους δεν θα μπορούσε παρά να είναι δυσμενείς.

Αφησα επίτηδες τελευταία την πιο θεμελιώδη παρενέργεια από όλες. Αυτή δεν θα ήταν οικονομικής αλλά πολιτικής υφής. Τα προδικτατορικά Σ.Θ. δεν μοιάζουν να συναισθάνονται το τι σημαίνει η συγκέντρωση τόσων πόρων και τόσης ισχύος σε ένα μόνο κέντρο: το κράτος. Αναγνωρίζουν μεν την ανάγκη λαϊκής συναίνεσης και αποδοχής από τον πληθυσμό των θυσιών που απαιτεί το πρόγραμμά τους αλλά δεν θέλουν να δούν ότι αυτά μετατρέπονται σε κενό γράμμα όσο η ανισομέρεια στο συσχετισμό ισχύος ανάμεσα στο κράτος και τους πολίτες παίρνει γιγαντιαίες διαστάσεις. Επιπλέον, όταν λένε δημοκρατικό έλεγχο και λαϊκή συμμετοχή εκείνο που εννοούν είναι κορ-

πορατισμός. Στη σκέψη τους, η Δημοκρατία δεν σημαίνει συμμετοχή ατόμων στην πολιτική διαδικασία αλλά συνεννόηση φορέων (συνδικάτων, ενώσεων, τοπικής αυτοδιοίκησης κλπ).

5. Κρίνοντας εκ των υστέρων.

Μπορεί κανείς να γίνει υπερφίαλος όταν κρίνει -εκ των υστέρων- ιδέες κάποιας άλλης εποχής. Από την άλλη πλευρά όμως, είναι χρήσιμο να εντοπίζονται τα ζητήματα και οι διχογνωμίες που μοιάζουν να έχουν διευθετηθεί από τον χρόνο και τα πράγματα. Στην περίπτωση μας τα ζητήματα αυτά είναι, κατά τη γνώμη μου, τα εξής:

Α) Οι άνθρωποι των Σ.Θ. δεν μοιάζουν να βλέπουν ή να θέλουν να παραδεχθούν ότι η περιπόθητη εκβιομηχάνιση και η απογείωση της ελληνικής οικονομίας συντελούνταν γύρω τους. Δεν συνέβαινε με την ταχύτητα και τον τρόπο που θα ήθελαν, αλλά συνέβαινε. Μεταξύ 1960-73 το ΑΕΠ σημείωσε μέσους ρυθμούς αύξησης μεταξύ 7,5% και 8,5% το χρόνο.⁷ Ποτέ πριν ή μετά η χώρα δεν γνώρισε τόσο ταχείς ρυθμούς ανάπτυξης για τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα. Ανάμεσα στις χώρες-μέλη του ΟΟΣΑ, η επίδοση τούτη ήταν η δεύτερη καλύτερη μετά από εκείνην της Ιαπωνίας. Στο ίδιο χρονικό διάστημα, το μερίδιο της μεταποίησης στο ΑΕΠ ανέβαινε συστηματικά και στις αρχές της δεκαετίας του '70 η Ελλάδα έφτασε σε συνθήκες πλήρους απασχόλησης.

Τα ιστορικά γεγονότα εμπεριέχουν γερές δόσεις ειρωνίας καμιά φορά. Η αριστερά ήταν η πρώτη που υποστήριξε τη στρατηγική της εκβιομηχάνισης. Ήταν όμως οι αντίπαλοί της εκείνοι που εφάρμοσαν το μέρος του προγράμματος της που έμοιαζε εφικτό και, μάλιστα, το έκαναν με μάλλον προσφορώτερα μέσα από αυτά που πρότεινε η αριστερά. Όσο συνέβαινε αυτό, οι διανοούμενοι της αριστεράς αρνούσαν να το παραδεχθούν. Προσπερνούσαν το γεγονός του συντελούμενου μετασχηματισμού και είτε επέμεναν να παρουσιάζουν την Ελλάδα σαν μια χώρα κολλημένη στην υπανάπτυξη είτε (στην καλύτερη περίπτωση) να συζητούν γιατί οι επιδόσεις της οικονομίας δεν ήταν πολύ-πολύ καλύτερες. Τούτο ήταν, εν πολλοίς, αναπόφευκτο. Όταν κάποιος θεωρεί ότι οι εξωπραγματικοί στόχοι που προβάλλει (πιθανώς για πολιτικούς λόγους) είναι πραγματοποιήσιμοι τότε η «υπαρκτή» πραγματικότητα –όποια και να είναι– είναι φυσικό να του φαίνεται «χλωμή». Με αυτή την έννοια, οι διανοούμενοι των Σ.Θ. ήταν πίσω, όχι μπροστά, από τα γεγονότα. Το πρόβλημα είναι ότι οι ιδέες αυτές επηρέασαν τη σκέψη αριστερών διανοουμένων για δεκαετίες. Εάν η στάση των Σ.Θ. απέναντι στα πράγματα ήταν, εν μέρει, κατανοητή το 1963, μια τέτοια στάση δεν ήταν κατανοητή το 1980 ή 1985. Το 1985, το καίριο ερώτημα ήταν: ποιοί παράγοντες εξηγούν τις καλές επιδόσεις της οικονομίας της δεκαετίας του '60 και γιατί αυτές οι επιδόσεις δεν έγινε κατορθωτό να διατηρηθούν τις δεκαετίες του '70 και (ιδίως) του '80. Το ερώτημα εάν οι επιδόσεις της δεκαετίας του '60 θα μπορούσαν να είναι καλύτερες ήταν δευτερεύον.

Β) Η απογείωση της βιομηχανίας που συντελέστηκε στη δεκαετία του '60 ήταν ένα από τα πιο «χρήσιμα» γεγονότα στην Ελληνική ιστορία. Η έμφαση στην εκβιομηχάνιση στη διάρκεια της εικοσαετίας 1953-73 ήταν επιβεβλημένη και, εν πολλοίς, δεν έχασε την αίσθηση των ορίων της. Με τον καιρό όμως η ενασχόληση με το μερίδιο της μεταποίησης στο ΑΕΠ και του ποσοστού της «βαριάς βιομηχανίας» έμοιαζε όλο και περισσότερο με έμμονη ιδέα. Οι εξελίξεις των τελευταίων δεκαετιών έδειξαν ότι η πρωτοκαθεδρία της βαριάς βιομηχανίας στις προηγμένες κοινωνίες δεν αποτελούσε ένα «φιξαρισμένο» πρότυπο προς μίμηση αλλά μια φάση στην ιστορία της ανάπτυξής τους. Είναι δύσκολο να ισχυριστεί κανείς σήμερα ότι το ατσάλι θα αποτελέσει την μηχανή για την παραπέρα ανάπτυξη των προηγμένων οικονομιών. Οι περισσότερες από αυτές κυριαρχούνται από τις (περιφρονούμενες ως «αντιπαραγωγικές») υπηρεσίες. Το μέλλον τους εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τις επιδόσεις τους στους κλάδους έντασης τεχνολογίας ή γνώσης ή στους κλάδους της επικοινωνίας, του design, του θεάματος, της αναψυχής. Σήμερα, ο κίνδυνος είναι να πάμε στο άλλο άκρο: να παραμελήσουμε τη βιομηχανία.

Γ) Η πρώτη μεταδικτατορική 15ετία έδειξε με κραυγαλέο τρόπο τις αδυναμίες του ελληνικού κράτους ως διαχειριστή επιχειρήσεων. Με βάση την εμπειρία αυτή, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι, εάν το κράτος είχε δημιουργήσει τις βιομηχανίες που οι συντάκτες των ΣΘ το παρότρυναν να δημιουργήσει, η οικονομία θα είχε επιβαρυνθεί με ακόμη περισσότερες μη ανταγωνιστικές μονάδες. Αυτό θα σήμαινε είτε πολύ μεγάλες ζημίες είτε υψηλά προστατευτικά τείχη. Τούτο, με τη σειρά του, είτε θα καθιστούσε την είσοδο στην ΕΟΚ (και το άνοιγμα στον διεθνή ανταγωνισμό) αδύνατη είτε θα έκανε την προσαρμογή στο νέο ανταγωνιστικό περιβάλλον πιο οδυνηρή απ' ό,τι ήταν.

Δ) Είναι δύσκολο να αποτιμήσει κανείς με ακρίβεια τη συνεισφορά των ξένων επενδύσεων της δεκαετίας του '60 στην εθνική οικονομία. Είναι όμως βέβαιο ότι οι ξένες επενδύσεις δεν οδήγησαν

στην εθνική καταστροφή ούτε στην καταλήστευση των πόρων της χώρας που πρόβλεπαν οι συνεργάτες των ΣΘ. Οι επενδύσεις που προβλέπονταν από τις διεθνείς συμβάσεις που υπεγράφησαν την περίοδο 1960-63 (Πεσινέ – ΕΣΣΟ και άλλες) υλοποιήθηκαν και ορισμένες από αυτές (όπως η σύμβαση με την Πεσινέ) τροποποιήθηκαν στην πορεία κατά τρόπο πιο συμφέροντα για το ελληνικό δημόσιο. Στην περίπτωση του Αλουμινίου της Ελλάδος, είναι μεν σαφές ότι η εταιρεία εξασφάλισε παροχή ηλεκτρικού ρεύματος σε επιδοτούμενες τιμές (ο βαθμός της επιδότησης περιορίστηκε στη πορεία) αλλά, χωρίς φθηνό ρεύμα είναι αμφίβολο εάν η επένδυση θα είχε γίνει. Το θέμα, συνεπώς, ήταν αν η Ελλάδα ήθελε εργοστάσιο αλουμινίου ή όχι. Οι ξένες εταιρείες επανεπένδυσαν σημαντικό μέρος των κερδών τους. Στην περίπτωση της Πεσινέ, η προβλεπόμενη από την αρχική σύμβαση δυναμικότητα των μονάδων της ήταν για 52,500 τόνους αλουμινίου και 100,000 τόνους αλουμίνας το χρόνο. Με τον καιρό, η δυναμικότητά τους έφτασε στους 150 χιλ. τόνους αλουμινίου και 475 χιλ. αλουμίνας.⁸ Στην περίπτωση της ΕΣΣΟ-Πάππας, η αρχική σύμβαση πρόβλεπε επένδυση 104 εκ. δολ. Οι επενδύσεις που πραγματοποιήθηκαν έφτασαν τα 200 εκ. δολ. Οι επενδύσεις αυτές συνέβαλαν στη δραστική αύξηση των εξαγωγών βιομηχανικών προϊόντων και στην ανακούφιση του ελληνικού εμπορικού ισοζυγίου. Χωρίς τις αυξήσεις αυτές και τις εισροές αδήλων πόρων ούτε η εξωτερική ισορροπία της οικονομίας ούτε οι ρυθμοί ανάπτυξης της περιόδου 1963-73 θα ήταν δυνατό να διατηρηθούν. Η ανελέητη πολεμική των Σ.Θ. προς τις ξένες επενδύσεις ήταν, λοιπόν, αδικαιολόγητη και, συχνά, έμοιαζε με εσκεμμένη καλλιέργεια ξενοφοβίας για λόγους πολιτικής σκοπιμότητας.⁹

Ε) Στην δεκαετία του '60, η πίστη στις ευεργετικές δυνατότητες της κρατικής παρέμβασης ήταν ακλόνητη. Το κράτος ήταν ο ιππότης με την αστραφτερή πανοπλία που θα έρχονταν για να λύσει, αφλοκερδώς, τα προβλήματα που δημιουργεί η λειτουργία των αγορών. Το θέμα ήταν, απλά και ξάστερα, εάν είχε τη πολιτική βούληση να το κάνει. Σήμερα ζούμε σε κυνικότερη εποχή. Εχουμε σαφέστερη επίγνωση ότι οι ασκούντες εξουσία (πολιτικοί οποιασδήποτε πολιτικής τοποθέτησης ή διοικητικοί υπάλληλοι) έχουν τα δικά τους κίνητρα, ότι τα συμφέροντά τους δεν ταυτίζονται με τα συμφέροντα άλλων ομάδων του πληθυσμού και ότι οι αποκλίσεις αυτές πρέπει να αναλυθούν και να συνυπολογισθούν κατά τη χάραξη μιας πολιτικής. Η διαπίστωση ότι τα κίνητρα και οι επιδιώξεις των ασκούντων εξουσία υπακούουν στους δικούς τους κανόνες και ότι μπορεί θαυμάσια να είναι μέρος του προβλήματος και όχι η λύση του, έχει κλονίσει την πίστη στις ευεργετικές δυνατότητες της κρατικής παρέμβασης.

Στ) Η μεγαλύτερη διάψευση της αριστεράς ήρθε, όμως, στο ζήτημα του κεντρικού σχεδιασμού. Ο κεντρικός σχεδιασμός είχε αξιοσημείωτες επιδόσεις για όσο καιρό το μείζον πρόβλημα ήταν η αξιοποίηση ανεκμετάλλευστων και υποαπασχολούμενων έμψυχων και άψυχων πόρων και η οικοδόμηση μεγάλων και συγκεντρωτικά λειτουργούντων μονάδων που η παρακολούθησή τους από ένα κέντρο ήταν σχετικά απλή. Όταν η φάση αυτή έληξε και το μείζον πρόβλημα ήταν πλέον η διαχείριση μιας περίπλοκης οικονομίας, τα κεντρικά σχεδιαζόμενα συστήματα εμφάνισαν συμπτώματα παροξυνόμενης εμπλοκής. Αδυνατούσαν να διαχειριστούν ικανοποιητικά την περιπλοκότητα. Δυσκολεύονταν να βελτιώσουν την παραγωγικότητα των πόρων που ήταν πλέον πλήρως απασχολούμενοι. Αποτύγχαναν να λύσουν το πρόβλημα της ποιότητας των παραγομένων προϊόντων. Εχαναν έδαφος στο μέτωπο της τεχνολογικής εξέλιξης (με πιθανή εξαίρεση τη στρατιωτική βιομηχανία). Και δεν ήταν σε θέση να εγκαθιδρύσουν έναν ικανοποιητικό μηχανισμό κινήτρων που θα μπορούσε να κινητοποιήσει τις δημιουργικές δυνάμεις του πληθυσμού τους. Η ιδέα του απόλυτου ελέγχου πάνω στο περιβάλλον έμοιαζε ολοένα και περισσότερο με αυταπάτη, ορθολογισμός που είχε χάσει την αίσθηση των ορίων του, μια μοιραία έπαρση που το μόνο που κατάφερνε ήταν να συγκεντρώνει απίστευτη δύναμη στα χέρια μιας μειοψηφίας.

Στις συνθήκες αυτές και υπό την πίεση της ίδιας της ρητορείας της, η ΕΣΣΔ ενεπλάκη στην παγίδα της κούρσας των εξοπλισμών, επιμένοντας να ανταγωνίζεται όπλο προς όπλο τις ΗΠΑ και, όντας το αδύνατο οικονομικό σύστημα, έφτασε στα χείλη της χρεωκοπίας. Η απόπειρά της να μεταρρυθμίσει τον εαυτό της απέτυχε και η απόσυρση της απειλής χρήσης βίας οδήγησε το σύστημά της σε αποδιάρθρωση. Όλα τούτα έδειχναν ότι το ίδιο το σύστημα του κεντρικού σχεδιασμού ήταν, πιθανότατα, μη μεταρρυθμίσιμο. Ετσι, τα σοβιετικού τύπου συστήματα κατέρρευσαν. Το φιάσκο της εποχής Γέλτσιν που ακολούθησε δεν πρέπει να αποκρύπτει την προϊούσα στασιμότητα των Σοβιετικών οικονομιών των δεκαετιών του '70 και '80.¹⁰ Η κατάρρευσή τους ήταν ότι πιο κοντινό στη εργαστηριακή απόδειξη σχετικά με τη δυσλειτουργικότητα του σοβιετικού συστήματος μπορεί να προσφέρει η ιστορία. Στο ορατό μέλλον, ένα αποκεντρωμένο σύστημα που βασί-

ζεται, κύρια, στις αγορές και εναποθέτει το πλείστο των οικονομικών αποφάσεων στα χέρια των άμεσα ενδιαφερομένων, είναι αναντικατάστατο. Μπορούμε να κάνουμε κινήσεις που να διορθώνουν τη λειτουργία του στο μακροοικονομικό επίπεδο, μπορούμε να επεμβαίνουμε σε υποσυστήματα, μπορούμε να μετριάσουμε την ανισότητα και τον αποκλεισμό που το σύστημα των αγορών παράγει. Δεν μπορούμε να μιλάμε για ολοσχερή αντικατάσταση του συστήματος της αγοράς από κάτι άλλο.

6. Επιμύθιο.

Οι άνθρωποι των προδικτατορικών Σ.Θ. έπεσαν, σε γενικές γραμμές, περισσότερο «έξω» από τους αντιπάλους τους. Και όμως, η σκέψη και τα γραφόμενά τους είχαν συνοχή και τεκμηρίωση και οι προτάσεις τους, μολονότι συχνά ανεδαφικές, διατυπώνονταν με ακρίβεια, αρκετή για να τις καταστήσει ελέγξιμες. Πάνω από όλα έθεταν ερωτήματα, θεμελιώδη ερωτήματα.

Οι άνθρωποι των Σ.Θ. δεν ήξεραν αυτά που ξέρουμε σήμερα και το περιοδικό τους φέρει τη σφραγίδα της εποχής του. Η πίστη στον οικονομικό προγραμματισμό και η δυσπιστία στις αγορές ήταν διαδεδομένες σε χώρους που βρίσκονταν πολύ πέρα από την αριστερά. Η εκβιομηχάνιση ήταν το όραμα της μεταπολεμικής περιόδου για όλους. Η πίστη στις ευεργετικές δυνατότητες της κρατικής παρέμβασης δεν είχε ακόμη κλονισθεί. Οι άνθρωποι των Σ.Θ. δεν ήταν έξω από το «πνεύμα» της εποχής τους. Απλώς, καταλάμβαναν στα θέματα αυτά τη θέση των Γιακωβίνων στο πολιτικό φάσμα. Κρινόμενα με βάση το δικό τους –και όχι το δικό μας– σύστημα αναφοράς, τα Σ.Θ. ήταν μέρος της πνευματικής και πολιτιστικής αναγέννησης της δεκαετίας του '60 που τόσο βάναισα διακόπηκε μια κακιά μέρα του Απρίλη του 1967.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. άρθρο του Ε. Μπιτσάκη στο παρόν τεύχος. Ο Ε. Μπιτσάκης έγραφε στα Σ.Θ. με το ψευδώνυμο Κώστας Πολίτης και ήταν, κατά διαστήματα, ο υπεύθυνος από πλευράς της ΕΔΑ για το περιοδικό.
2. Βλ. Τράπεζα της Ελλάδος, (1978), *Τα Πρώτα Πενήντα Χρόνια της Τραπεζής της Ελλάδος, 1928-1978*, Αθήνα, σελ. 400-414 και 527-534. Επίσης, βλ. Χ. Ι. Ιορδάνογλου, *Η Οικονομία 1949-1973. Ανάπτυξη και Νομισματική Σταθερότητα*, στο Παναγιωτόπουλος Β (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, (2004), Τόμος 9ος. Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2004.
3. Τράπεζα της Ελλάδος, (1978), *Τα Πρώτα Πενήντα Χρόνια...*, σελ. 533.
4. ΚΕΠΕ, *Σχέδιον Προγράμματος Οικονομικής Αναπτύξεως της Ελλάδος (1966-70)*, Αθήναι, 1965, σελ. 34 και 296.
5. Χρησιμοποιώ πάντα **τα παλιά εθνικολογιστικά στοιχεία** (έτος βάσης το 1970) ως τα πιό κατάλληλα για την εποχή. Την δεκαετία του '90 υπήρξε μια αναδρομική αναθεώρηση των εθνικολογιστικών σειρών η οποία επανεκτίμησε τα στοιχεία με βάση το ευρωπαϊκό σύστημα εθνικών λογαριασμών. Οι αναθεωρημένες χρονολογικές σειρές δίνουν -για τη δεκαετία του '60- κάπως ταχύτερους (κατά 1-1,5 ποσοστιαία μονάδα) μέσους ρυθμούς αύξησης του ΑΕΠ από ότι οι παλιές σειρές.
6. Οι παραπάνω στόχοι γίνονται ακόμη πιό εξωπραγματικοί εάν ληφθεί υπ' όψη ότι η προτεραιότητα του Χρυσολούρη ήταν η δημιουργία θέσεων εργασίας στη βιομηχανία. Τούτο σημαίνει ότι οι βιομηχανικές επενδύσεις θα έπρεπε να προσανατολισθούν σε μονάδες μικρού μεγέθους και σχετικά υψηλής έντασης εργασίας. Τέτοιες μονάδες όμως εμφάνιζαν σχετικά χαμηλό επίπεδο προστιθέμενης αξίας ανά εργαζόμενο και οι δυνατότητές τους να αυξήσουν την παραγωγικότητά τους με τους απαιτούμενους υψηλούς ρυθμούς ήταν, με τα δεδομένα της εποχής, πρακτικά ανύπαρκτες.
7. Εξαρτάται από το εάν παίρνουμε ως βάση τα παλιά ή τα νέα εθνικολογιστικά στοιχεία.
8. Κωστής Κ (1999), *Ο Μύθος του Ξένου. Η Pechiney στην Ελλάδα*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα.
9. Στο σημείο αυτό, έχει ενδιαφέρον να σημειώσουμε τη συγκρατημένη επιδοκιμασία προς τις επενδύσεις των Πεσινέ και ΕΣΣΟ που περιέχεται στην εισήγηση του εκδότη των Σ.Θ., Χρυσολούρη, στην εισήγησή του στο συνέδριο των μηχανολόγων-ηλεκτρολόγων (1966, τεύχος 21): «θα θέλαμε να επισημάνουμε ορισμένα θετικά στοιχεία στην πρόοδο της εκβιομηχανίσεως που αποτελούν η ίδρυση μερικών αξιολόγων μονάδων όπως η *βιομηχανία αλουμινίου*, τα *ζαχαουργεία*, τα *εργοστάσια λιπασμάτων*.....τα έργα *εξηλεκτρισμού της ΔΕΗ*, το *δεύτερο διύλιστήριο κλπ*».
10. Βλ. Campos N. F and Coricelli F (2002), *Growth in Transition: What We Know, What We Don't, What We Should*, *Journal of Economic Literature*, Vol. XL (September 2002), pp. 793-836.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ
ΘΕΜΑΤΙΚΩΝ ΕΝΟΤΗΤΩΝ
και
ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ
ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ ΣΥΓΧΡΟΝΑ ΘΕΜΑΤΑ,
Περίοδος Α' (1962-1966)

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ
ΕΡΕΥΝΑΣ

ΣΥΓΧΡΟΝΑ ΘΕΜΑΤΑ

Καθηγητοῦ Ρ. ΜΗΙΣΤΡΙΝΣΚΥ

- Τὸ Διεθνὲς Δίκαιο καὶ ἡ εἰρηνικὴ συνύπαρξη

ΔΕΥΤ. ΦΙΛΙΠΠΙΔΟΥ

- Ἡ κρίση τῶν δημοκρατικῶν δεσμῶν καὶ ἡ ἀναθεώρηση τοῦ ἐλληνικοῦ Συντάγματος

ΡΟΖΑΣ ΙΜΒΡΙΩΤΗ

- Παιδεία, ὁ παρίας τοῦ Κράτους

Δρ. ΤΑΚΗ ΚΙΣΚΥΡΑ

- Ὑπανάπτυξη καὶ ὀρυκτὸς πλοῦτος

Καθηγητοῦ Σ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ

- Τὸ Β' Διυλιστήριο πετρελαίου

Καθηγητοῦ ΔΑΞΗ Κ. ΠΑΠΑ

- Πυρηνικὴ Χημεία

Καθηγητοῦ ΑΘΑΝ. ΡΟΥΣΣΟΠΟΥΛΟΥ

- Συλλογικὴ διάνοια... ἐργασία... ἀποτέλεσμα

Διάλογος—Ἑρευνες—Σχόλια—Ἐπικαιρότητες
—Βιβλιοκρισίες

ΧΡΟΝΟΣ Α' — ΤΕΥΧΟΣ 4 • ΜΑΡΤΙΟΣ - ΑΠΡΙΛΙΟΣ 1963 • ΑΘΗΝΑ